

За годы Советской власти Украина стала крупным центром развития археологической науки. Славный юбилей — 60-летие Великой Октябрьской социалистической революции — археологи республики отметили новыми достижениями, внося достойный вклад в развитие советской археологии.

Результаты археологических исследований в Украинской ССР за последнее десятилетие значительны. Однако остается еще немало проблем, неразработанных вопросов, решение которых является ближайшей задачей археологов республики.

Ю. Г. КОЛОСОВ, Д. Я. ТЕЛЕГІН

Вивчення кам'яного віку на Україні (Деякі підсумки та завдання)

За роки Радянської влади на Україні в розвитку археологічної науки досягнуто значних успіхів. Збагачення джерелознавчої бази відкрило перед вченими широкі горизонти для проведення теоретичних розробок і узагальнень. Це стосується безпосередньо і вивчення історії та культури населення кам'яного віку: палеолітичної, мезолітичної та неолітичної епох. Важливим внеском є праці фахівців у цій галузі, зокрема дослідження, проведені за останнє десятиріччя (1966—1977 рр.) *.

За період, про який йдеться, радянська палеолітична наука на Україні збагатилася порівняно з минулими роками чи не найбільшою кількістю палеолітичних пам'яток та присвяченою їм літературою — як публікаціями й статтями¹ теоретичного напрямку, так і монографічними працями², що сприяло відкриттю нових історичних фактів, розробці на основі марксистського методу нових проблем та напрямів для дальшого й глибшого вивчення найдавнішої історії Півдня СРСР.

Особливо слід відзначити матеріали фінального часу раннього палеоліту — мустьєрської епохи — на території України. В Криму з нових пам'яток мустьєрського часу Ю. Г. Колосовим досліджуються грот Красний в Сімферопольському районі, дев'ять стоянок Заскельне, п'ять — Ак-Кая, п'ять — Сари-Кая, місцезнаходження під відкритим небом Червона балка, грот Пролом. О. М. Бадером досліджувалася Чокурча II; у 1968 р. зроблено спробу відновити роботи у Вовчому гроті (М. О. Бадер).

Серед перелічених об'єктів важливе місце належить багатощаровим стоянкам Заскельне V та VI, дослідження яких почалося у 70-х роках і триває досі. Вони різняться чіткою стратиграфією культурних шарів

* Текст з проблематики палеоліту написано Ю. Г. Колосовим, а мезоліту та неоліту — Д. Я. Телегінін.

¹ Бібіков С. М. До 50-річчя археологічної науки на Україні. — Археологія, 1968, 21, с. 3—35; Колосов Ю. Г. Багатощарова мустьєрська стоянка Заскельне V. — Археологія, 1971, 3, с. 50—58; Гладилін В. М. Ранній палеоліт. — В кн.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971; Векилова Е. А. Каменный век Крыма. Некоторые итоги и проблемы. — МИА, 1971, № 173, с. 117—161; Гладилін В. М. До питання про час і шляхи першого заселення людиною території України. — Укр. іст. журн., 1969, № 10, с. 101—109; Гладилін В. М. Про техніку леваллуа в мустьє Руської рівнини та Криму. — Археологія, 1969, 20, с. 3—11; Смирнов С. В. Мустьєрський комплекс місцезнаходження Орел. — Археологія, 1969, 22, с. 12—30; Гладких М. І. Різні прояви пізньопалеолітичної культури в Середньому Подніпров'ї. — Укр. іст. журн., 1971, № 10, с. 99—102; Гладилін В. Н. Роль народонаселення в процесі взаємодії людини та природи в каменному веку. — В кн.: Первобытный человек и природная среда. М., 1974, с. 71—78; Шовкопляс І. Г. Роль природних і соціальних факторів в виникненні жилищ. — В кн.: Первобытный человек и природная среда, с. 33—40; Черныш А. П. К вопросу о соотношении границ палеолит-мезолит и плейстоцен-голоцен и особенности развития материальной культуры и природной среды Прикарпатья. — В кн.: Первобытный человек и природная среда, с. 149—151.

² Підопличко І. Г. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. К., 1969; Колосов Ю. Г. Шайтан-Коба — мустьєрська стоянка Криму. К., 1972; Смирнов С. В. Палеоліт Дніпровського Надпоріжжя. К., 1973; Савич В. П. Пізньопалеолітичне населення Південно-Західної Волни. К., 1975; Гладилін В. Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. К., 1976; Підопличко І. Г. Межиричские жилища из костей мамонта. К., 1976.

мустьєрського часу, їх великою кількістю (вісім шарів) та насиченістю різноманітним крем'яним інвентарем, знахідками решток кількох неандертальців. Увесь комплекс знахідок дає багато нового в розумінні господарських та суспільних форм найдавнішого населення Східного Криму, дає можливість ще глибше вивчити еволюцію будови викопних гомінід, проблему походження людини в цілому. Багатшаровість стоянок обгрунтовує побудову культурно-хронологічної колонки не тільки для мустьєрських пам'яток Криму, а й всієї України.

Доцільно ставити питання про виділення окремої аккайської мустьєрської культури в Криму³. Остання особливо виразно характе-

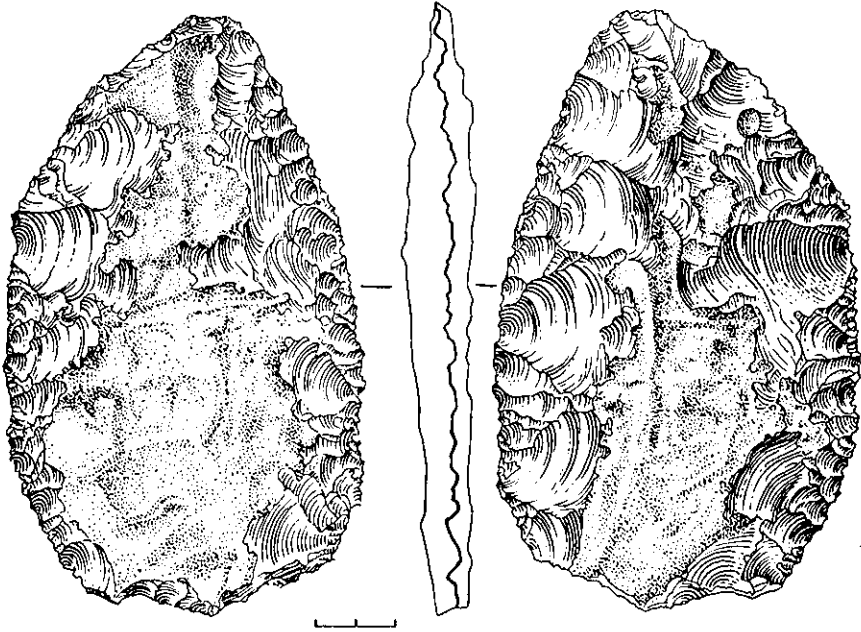

Рис. 1. Заскельє V. Другий культурний шар. Ніж аккайського типу (мустьє).

ризується рядом специфічних рис, притаманих її крем'яній індустрії: традиційним використанням шліщастого кременю, виробництвом таких двобічно оброблених специфічних типів знарядь, як ножі типу Клаузенніше, Бокштайн, Пронднік, аккайського типу ножі з руків'ями та ін. (рис. 1—6). Треба думати, що в домустьєрський час на територію Східної Європи та Криму з Центральної Європи переселилися носії «мікоцького» комплексу. Ця точка зору вже висвітлювалася в літературі⁴. Слід тільки додати, що на користь дуже давнього часу заселення Криму свідчать кілька нових знахідок ашельського типу, виявлених Ю. Г. Колосовим на третій терасі р. Мала Карасівка поблизу грота Пролом (рис. 7). У зв'язку з цим доречно згадати місцезнаходження в Криму Чорна Терля, крем'яний комплекс якого, за свідченням В. М. Даниленка, мав архаїчний, давніший за мустьєрські вироби, вигляд⁵.

³ Колосов Ю. Г. До питання про виділення аккайської культури в Криму.— Тези пленар. і секц. допов. на XV Наук. конф. Ін-ту археології АН УРСР. Одеса, 1967, с. 57—69.

⁴ Гладилін В. Н. Проблемы раннего палеолита, с. 145.

⁵ Останнім часом С. М. Бібіков передатував цей крем'яний комплекс з рашіонеолітичного на мустьєрський час. Див. статті С. О. Трусової (Краткий обзор работ Крымской палеолитической экспедиции в 1936 году.— СА, 1940, № 5, с. 301) та С. М. Бібікова (Плотность населения и величина охотничьих угодий в палеолите Крыма.— СА, 1971, № 4, с. 13).

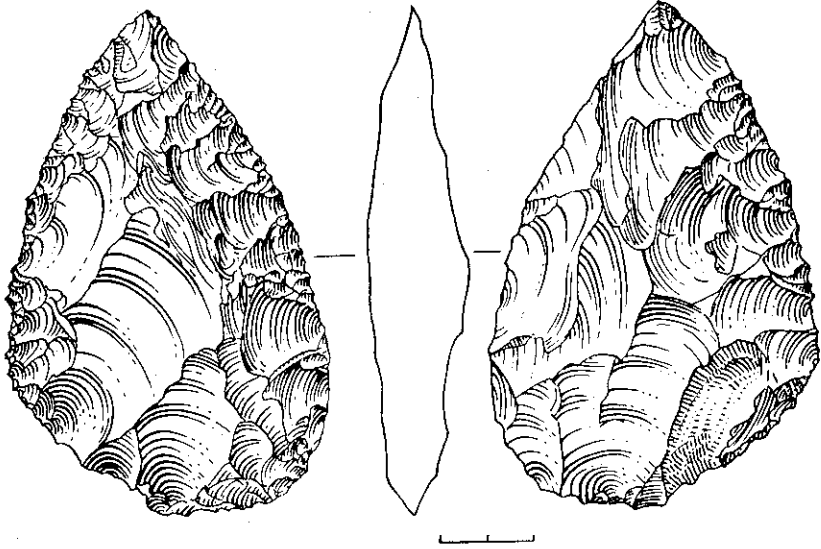

Рис. 2. Заскельне V. Другий культурний шар. Гостроконечник (мустье).

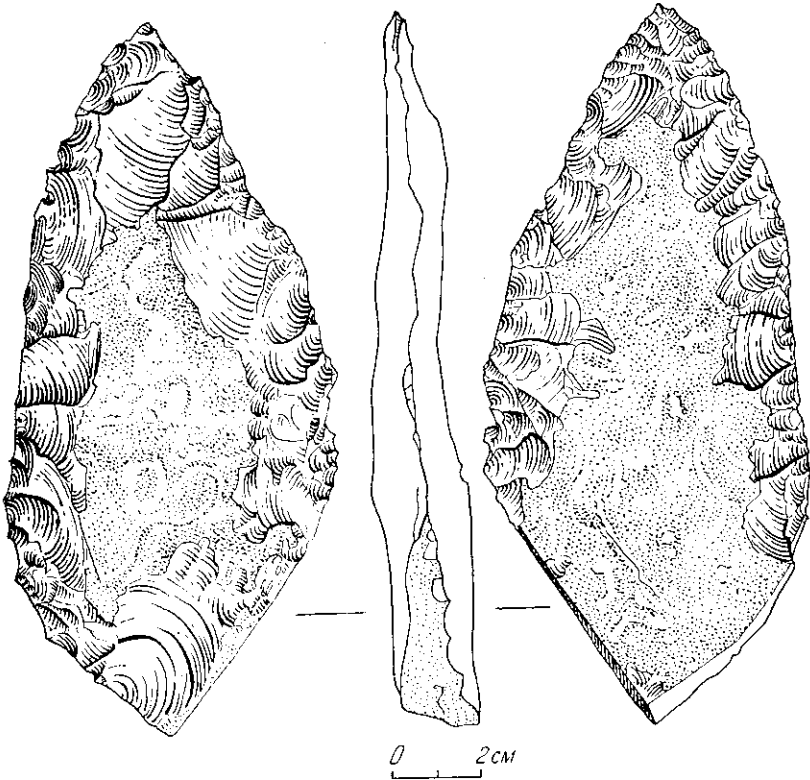

Рис. 3. Заскельне V. Другий культурний шар. Ніж з площадкою для упору руки (мустье).

Отже, є підстава гадати, що аккайська культура могла виникнути з домустьєрської підоснови на території Криму. Необхідно інтенсивніше продовжувати пошук ашельських матеріалів, спрямовуючи розвідки на високі річкові тераси та передгірські плато Криму.

Значних успіхів у галузі вивчення раннього палеоліту досягнуто експедицією В. М. Гладиліна у Закарпатті. Досліджувалися раніше відомі й нові місцезнаходження ашель-мустьєрського часу (Рокосове) та мустьєрські: Равданська Гора, Горяни, Чернецька Гора, Берегове III, Біла Церква та ін. За останні роки виявлено ще два ашельські місцезнаходження та вісім мустьєрських.

З перелічених пам'яток найважливішим є місцезнаходження відкритого типу — Корольове, оскільки воно перше в межах Союзу має сім

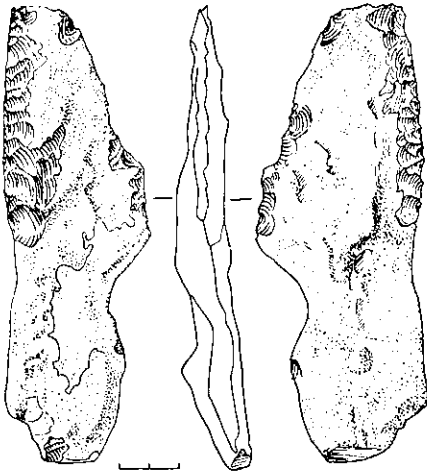

Рис. 4. Заскельне V. Другий культурний шар. Ніж з ручкою (мустьє).

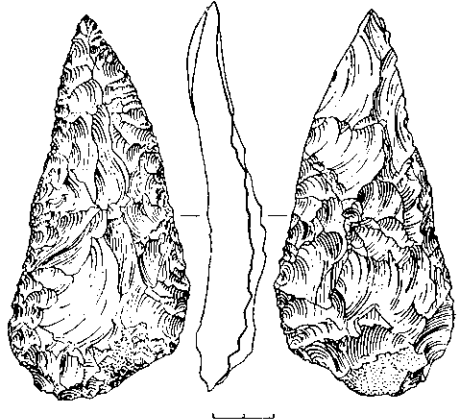

Рис. 5. Заскельне V. Третій культурний шар. Гостроконечник (мустьє).

стратифікованих культурних шарів часу ашель-мустьє. Залягають вони в шестиметровій товщі четвертинних суглиnkів, які поділяються п'ятьма викопними ґрунтами. Останні, за попередніми даними, відповідають п'ятьом інтергляціалам та інтерстадіалам льодовикової епохи—від міндель-ріського до брерупського. Культурні шари зберегли численні кам'яні вироби. Знаряддя за техніко-типологічними ознаками, ступенем збереженості поверхні демонструють поступовий розвиток від примітивних до досконаліших форм (рис. 8—11). Знахідки найнижчого (сьомого) шару, мабуть, відповідають періоду існування пітекантропа, тобто вказують на час заселення людиною європейської частини СРСР — майже півмільйона років тому⁶.

На території Житомирського Полісся експедиція С. В. Смирнова дослідила нову мустьєрську стоянку — Рихту. На площі 250 м² здобуто чимало крем'яних виробів. Матеріал, що залягав на незначній глибині, зазнав деякого переміщення. З кам'яних виробів найхарактернішими є знаряддя двобічної обробки. За техніко-типологічними ознаками виявлений тут матеріал подібний до хотильовського, а на заході Центральної Європи — до пам'яток типу Кенігсауе⁷.

За останні роки підбито підсумки вивчення палеоліту Дніпровського Надпоріжжя⁸. Зараз на цій території відомо 44 ранньопалеолітичні стоянки та місцезнаходження і 49 пізньопалеолітичних. Серед ма-

⁶ Гладилін В. Н. Закарпатская палеолитическая экспедиция.— АО, 1977.

⁷ Смирнов С. В. Новая мустьєрская стоянка в Житомирском Полесье.— Новейшие открытия советских археологов, ч. 1, 1975, с. 23—25.

⁸ Смирнов С. В. Палеоліт Дніпровського Надпоріжжя.

теріалів раннього палеоліту тут, за даними С. В. Смирнова, виділено три основні групи, що не являють собою єдиний культурний пласт. Це пам'ятки тейякського (Круглик), мікромустьєрського (Орел, Балки) та леваллуазького (Скубова балка, Ненаситець I) типів. Окремі нечи

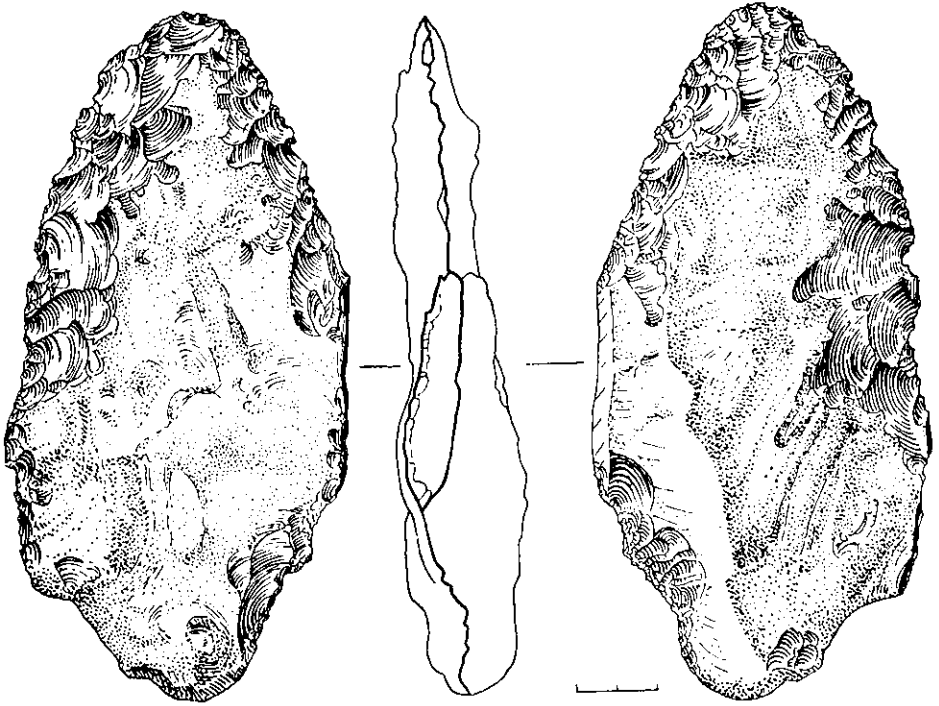

Рис. 6. Заскельє ІХ. Другий культурний шар. Рубилоподібний ніж з площадкою для упора руки (мустьє).

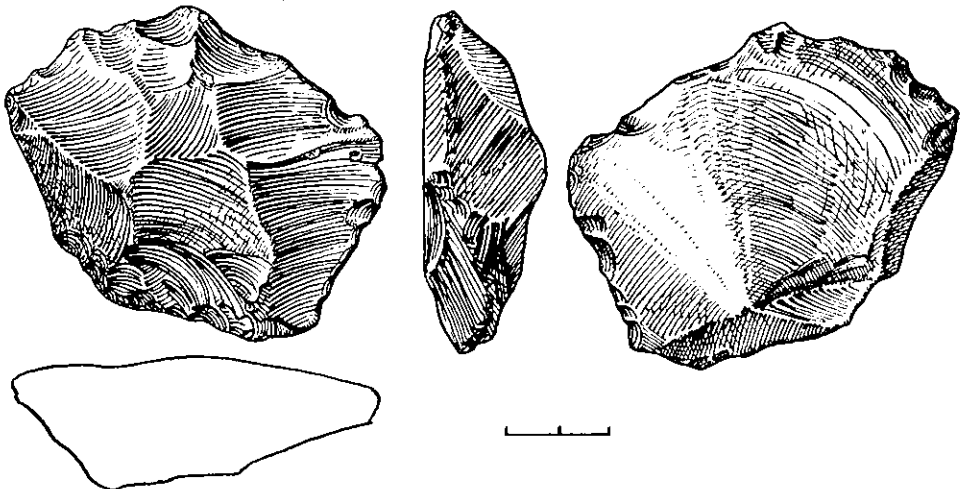

Рис. 7. Пролом. Третя тераса. Знаряддя ашельського типу.

сленні знахідки двобічних знарядь свідчать про наявність в мустьєрській культурі Надпоріжжя групи пам'яток мустьє з двобічною обробкою.

Інтенсивно провадилися археологічні розкопки на мустьєрських місцезнаходженнях і в інших областях України. На Донеччині Д. С. Цвейбель було досліджено стоянку із «зубчастим мустьє» — Білокузьминів-

ку: М. К. Анисюткіним в Чернівецькій області — двошарову мустьєрську стоянку Стінку I, а також Стінку II—IV, Осипку та ін. Ця група місцезнаходжень була ним віднесена до мустьєрсько-тейякського типу. Дещо пізніше цим самим дослідником провадилися роботи на місцезнаходженні Кетроси. З культурного шару добуто матеріал, який належить до типового мустьє⁹.

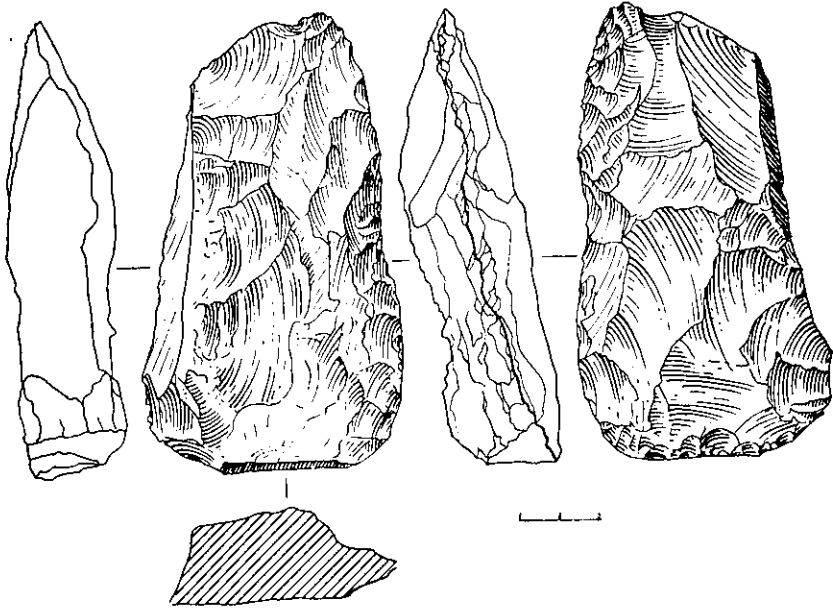

Рис. 8. Корольове. Другий культурний горизонт. Скребло-піж (мустьє).

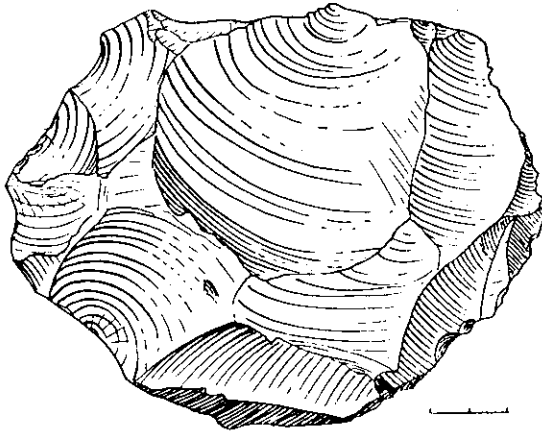

Рис. 9. Корольове. П'ятий культурний горизонт. Леваллузький нуклеус (ашель).

Дністровська палеолітична експедиція під керівництвом О. П. Черниша продовжила дослідження багатшарової стоянки Кормань IV. В нижніх горизонтах виявлено кам'яні вироби мустьєрського часу. В межах Івано-Франківської області мустьєрські вироби зібрано М. П. Клапчуком та Л. М. Микитенко.

Наведені дані переконують в тому, що ранньопалеолітичні пам'ятки території України за техніко-типологічними ознаками мають багато відмінностей в комплексах кам'яного інвентаря. За допомогою сучасних

⁹ Анисюткин Н. К. Раскопки мустьерской стоянки Кетросы на Днестре.— АО, 1975.

методів дослідження крем'яних комплексів спочатку вдалося виділити різноманітні технічні варіанти та типи кам'яної індустрії в мустьє Руської рівнини та Криму¹⁰, а потім визначити ряд мустьєрських археологічних культур. Так, на території УРСР М. Д. Праслов, В. М. Гладилін, Ю. Г. Колосов залучають до цього кола молодовську, стінківську, антонівську, аккайську та кіік-кобинську культури. В Середньому Подніпров'ї памічається виділення ще однієї — орловської¹¹.

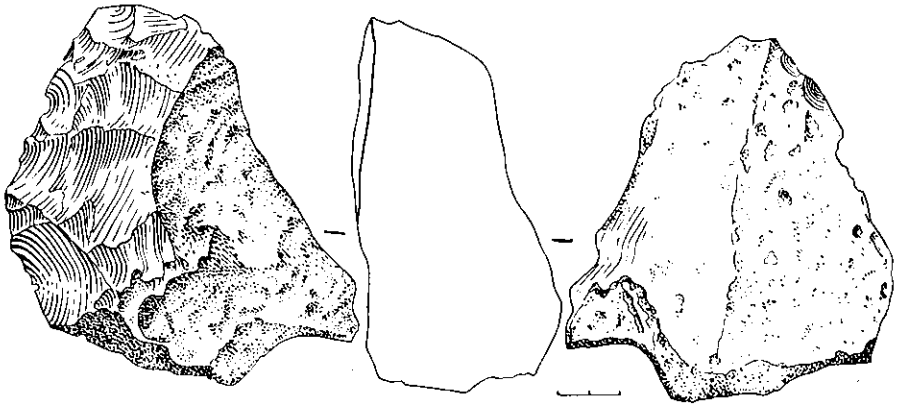

Рис. 10. Корольове. Шостий культурний горизонт. Чоппер (ашель).

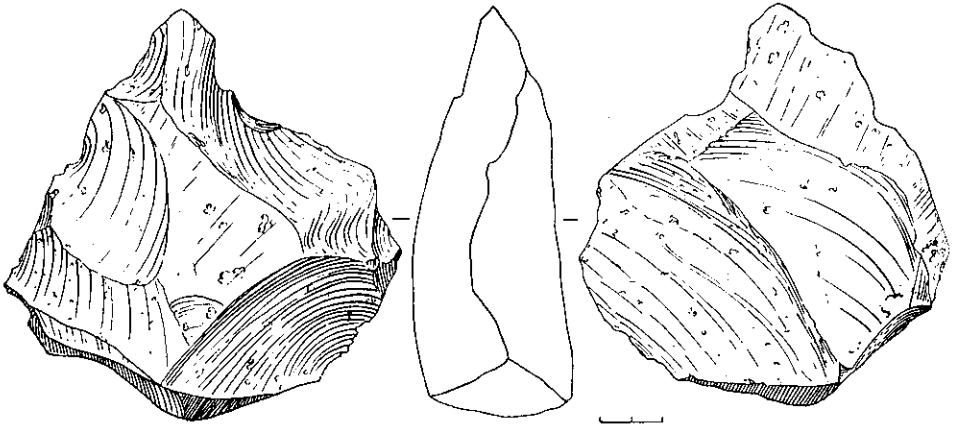

Рис. 11. Корольове. Сьомий культурний горизонт. Рубило (ашель).

Серед вказаних культур надійно обгрунтовано лише антонівську. Щодо інших — то це справа майбутнього.

Значне місце в українському палеолітознавстві посідають розробки теоретичного характеру. Так, у вищевказаній монографії В. М. Гладиліна висвітлюються три найважливіші проблеми: класифікація ранньопалеолітичних виробів з каменю, проблема локальних відмін у мустьє Східної Європи та проблема первісного заселення цієї території. На відміну від існуючих класифікацій ранньопалеолітичних виробів, класифікація В. М. Гладиліна ґрунтується на принципі багатоступінчастого підпорядкованого підрозділу, що охоплює основні ознаки кам'яних виробів від класу до типу включно. Базуючись на сумі стійких морфологічних ознак, його класифікація враховує також функціональну ознаку виробів.

¹⁰ Гладилін В. Н. Различные типы каменной индустрии в мустье Русской равнины и Крыма и их место в раннем палеолите СССР.— Доклады и сообщения археологов СССР. М., 1966, с. 14—17.

¹¹ Гладилін В. Н. Проблемы раннего палеолита..., с. 116.

Сказане не свідчить, що наведена класифікація є універсальною. Вона ще потребує багатьох доробок і, можливо, не стільки в напрямку «розвантажування» її громіздкості та не зовсім звичної в певних випадках латинської термінології в номенклатурі, скільки в подальшій розробці нових типів кам'яних виробів, тому що немає підстав вважати, «що виділені на матеріалах антонівських стоянок типи виробів відображають основний набір інвентаря східноєвропейських ранньопалеолітичних комплексів»¹². Необхідно підкреслити, що до сьогодні, на нашу думку, класифікація В. М. Гладиліна є найдосконалішою, побудованою на чітких та реальних критеріях єдиної системи.

Щодо проблеми первісного заселення Східної Європи, то необхідно зазначити, що В. М. Гладилін переконливо, спираючися на аналіз численних даних (комплекси крем'яної індустрії пам'яток Східної Європи та Кавказу, геологічні, палеонтологічні, палеоботанічні матеріали), довів заселення цієї території в домустьєрський час по західних та південно-західних шляхах з Центральної Європи.

Чимало зроблено археологами у вивченні доби пізнього палеоліту на Україні. Останнім часом тут відомо сотні стоянок і місцезнаходжень цього часу. З кожним роком їх кількість значно збільшується, що дає змогу ще ширше і детальніше вивчити матеріальне виробництво і духовну культуру кроманьйонців. Значного успіху домоглися українські палеолітознавці в розробці проблеми пізньопалеолітичних жител та поселень. Після досліджень в Мізині, де І. Г. Шовкоплясом та І. Г. Підоплічком зафіксовано, ретельно вивчено та реконструйовано довгочасне, побудоване з кісток мамонта житло, у 1970 р. добуто матеріали Добраничівської стоянки. Тут виявлено залишки довгочасних зимових жител, літніх та господарсько-побутових комплексів. Цікаво, що останні розташовувалися по колу і чітко відокремлювалися одне від одного простором. Реконструкція пізньопалеолітичних жител свідчить, що вони були наземними або частково заглибленими, в плані округлої й овальної форми і, отже, мали вигляд чумів або яранг.

Детальне їх вивчення і зіставлення з ранньопалеолітичними пам'ятками дало можливість висвітлити не тільки господарські, а й соціальні риси життя і побуту стародавнього суспільства. Можна вважати, що невелике літнє житло займала окрема сім'я, яка мешкала відособлено від інших¹³.

З 1965 по 1974 р. І. Г. Підоплічко досліджував Межирицьке пізньопалеолітичне поселення¹⁴. Досвід археологічних розкопок у полі в поєднанні з професійним знанням остеологічного матеріалу допомогли досліднику провести глибокі та всебічні спостереження, визначити особливості межирицьких ярангоподібних жител, їх будівельну техніку та елементи архітектури. Цікаво й по-новому інтерпретує І. Г. Підоплічко деякі культурні залишки цих пам'яток — колінні чашки мамонтів як переносні світильники, кістки тварин, що використовувалися не стільки для опалення, скільки для акумуляції тепла та освітлення жител, тощо.

Дещо повільно розроблюється періодизація українського палеоліту, виділення етнокультурних областей окремих культур та їх локальних проявів. Зараз інтенсивно провадяться польові дослідження у західних областях України, де О. П. Черниш вивчає багатоярусне поселення — Оселівку I—II, Кормань IV; В. П. Савич—Липу I та багатоярусну пам'ятку Куличівку. Багато пізньопалеолітичних місцезнаходжень виявлено в Івано-Франківській області М. П. Кляпчуком, Л. М. Микитенком, Б. Томенчуком. Серед них слід назвати Буківку 13, Острищо 3,

¹² Гладилін В. Н. Проблемы раннего палеолита..., с. 89.

¹³ Бибииков С. Н. Некоторые аспекты палеоэкономического моделирования палеолита.— СА, 1969, № 4, с. 13; Шовкопляс І. Г. Господарсько-побутові комплекси пізнього палеоліту.— Археологія, 1971, 3, с. 13—21.

¹⁴ Підоплічко І. Г. Межирицькіє жилища..., с. 195.

Одаї 2, 4—5, 11, Попелів 1, Локитки 4, Братишів 6, 9—10 та ін. Найважливіші комплекси датуються оріньяко-солютрейським часом.

Закарпатською палеолітичною експедицією (В. М. Гладилін, С. В. Смирнов) під час розвідок та стаціонарних розкопок відкрито кілька пізньопалеолітичних місцезнаходжень та досліджено на площі близько 240 м² стоянку Берегове II. Кам'яні знаряддя мають оріньякський характер. Крім того, цією самою експедицією (В. М. Гладилін) протягом двох років вивчалось перше на Закарпатті пізньопалеолітичне місцезнаходження в печері Молочний Камінь. В результаті встановлено, що воно було короткочасним табором мисливців на печерному ведмедя.

На півдні України, в Одеській області, В. Н. Станко виявив групу пізньопалеолітичних пам'яток (Бурлакова Криниця, Семенівська гора, Сербі та ін.), а П. І. Борисковський та В. І. Красковський дослідили пізньопалеолітичну стоянку Кам'янку. Новий комплекс крем'яного інвентаря різниться від раніше відомих на цій території. Кілька місцезнаходжень — Любимівка, Сомова балка, Веливольська балка — відкриті В. Н. Станко в Нижньому Подніпр'ї.

Такі основні наслідки польових пізньопалеолітичних досліджень на Україні за останні 10 років. Вони допомогли з'ясувати типову належність деяких пам'яток, встановити їх місце в культурно-хронологічній колонці, доповнити карту місцезнаходження цього часу на території України.

Проте необхідно зазначити, що незважаючи на численний фактичний матеріал, в галузі теоретичної розробки проблем пізнього палеоліту України досягнуто ще мало.

На території УРСР досі не знайдено (крім давно відомих пам'яток Сюрень I, Радомишль та Молодове V) нових стоянок ранньої доби пізнього палеоліту, матеріали яких глибше та досконаліше висвітлили б перехід від давнього палеоліту до пізнього.

Як і раніше, триває дискусія про наявність чи відсутність в пізньому палеоліті півдня Східної Європи проміжної степової зони. Прихильники степової зони (П. Й. Борисковський, І. Г. Шовкопляс¹⁵) вважають, що її мешканці мали схожий крем'яний інвентар та однотипне господарство, оскільки переважно полювали на бізонів. До цієї групи названі дослідники відносять і населення надпорізьких пізньопалеолітичних пам'яток. Іншої думки додержуються М. Д. Гвоздовер та Г. В. Григор'єва. Вони вважають, що мешканці північно-причорноморських степів мали інший крем'яний інвентар, іншу культурну належність. Пам'ятки Надпоріжжя Г. В. Григор'єва зараховує до окремої культури¹⁶. М. Д. Гвоздовер підкреслює, що в Північному Причорномор'ї та Надпоріжжі простежується певна строкатість культур, що змінюють одна одну. Тут перехрещувалися шляхи різних за походженням та культурою пізньопалеолітичних общин¹⁷. До цього самого висновку приєднується С. В. Смирнов, який констатує, що в Надпоріжжі «не існувало єдиної лінії етнокультурного розвитку», а «була постійна зміна одних пізньопалеолітичних колективів іншими, що призвело до появи тут пам'яток з різним характером виробничого інвентаря»¹⁸.

В останні роки українські палеолітознавці продовжують виявляти відмінності між пам'ятками різних районів, на основі статистики розро-

¹⁵ Борисковский П. И. Проблема развития позднпалеолитической культуры Степной области.— VII Междунар. конгр. антропол. и этногр. наук. М., 1964.

¹⁶ Григорьева Г. В. Локальные культуры позднего палеолита юга СССР (степная зона).— Actes du VIIe Congres International de Sciences Prehistoriques et Protohistoriques. Praha, 1970.

¹⁷ Гвоздовер М. Д., Рогачев А. Н. Развитие верхнепалеолитической культуры на Русской равнине.— В кн.: Лесс—перигляциал—палеолит на территории Средней и Восточной Европы (для VII Конгресса ИНКВА). Париж, 1969, с. 492.

¹⁸ Смирнов С. В. Палеолит..., с. 155.

бляють нову методику класифікації крем'яних виробів, застосовують досягнення інших вчених. Так, наприклад, позитивні результати одержані М. І. Гладких, який за формулою коефіцієнта схожості Д. Брендера та В. Робінсона виконав обчислення для двох однокультурних господарсько-побутових комплексів Добранічівки, з одного боку, та для Межирич і Мізина — з другого. На підставі цих даних він встановив, що Добранічівка та Межирич є однокультурними пам'ятками, а Мізин належить до іншої археологічної культури¹⁹. Безперечно, необхідно й надалі вести роботу в цьому напрямку.

Необхідно зазначити палеоекономічний напрям в українській археології та питання про стародавнє музично-хореографічне мистецтво²⁰, що інтенсивно розроблялися С. М. Бібіковим. Палеоекономічні праці дослідника, широко висвітлені в літературі, містять багато дискусійних питань, але дискусія, на жаль, досі не розпочата. Хоча для археології цей напрям в перспективі відкриває широкі історичні горизонти, але на сучасному етапі через недостатнє вивчення палеоліту багатьох районів і самих пам'яток України навіть правильний підхід до розв'язання палеоекономічних проблем може дати лише приблизні висновки.

В оглядовій статті не можна висвітлити всіх аспектів досліджень С. М. Бібікова. Цьому повинна бути присвячена спеціальна праця. Однак звернемо увагу на головне: нерозробленість методології в палеоекономіці. Звідси неминучість промахів методичного характеру. Так, наприклад, у своїх розробках дослідник всі основні мустьєрські поселення території Криму (за винятком Кіік-Коби) розглядає як одношарові та одночасні. В дійсності (що відомо всім палеолітознавцям) більшість основних мустьєрських поселень є багатшаровими. Отже, тут спостерігається суб'єктивізм у підборі та поясненні фактів. Тому проблематичними можуть бути висновки в таких питаннях, як встановлення відповідностей між кількістю населення і харчовими ресурсами в умовах привласнюючого господарства; розміщення джерел споживання, обчислення розмірів мисливських площ і потреб людини в біологічному продукті; регіональна палеодемографія²¹.

Щодо музично-хореографічного мистецтва, то це питання в археологічній літературі ще недостатньо висвітлене (опубліковані тільки тези). Але, безперечно, С. М. Бібіков по-новому інтерпретує мізинське житло № 1 як святково-обрядовий будинок, а знайдені в ньому орнаментовані кістки як ритмічно-ударні музичні інструменти. В ряді східноєвропейських скульптурних жіночих фігур часу палеоліту дослідник вбачає танцюристок, у руках яких відтворено розмірений ритм магічного ритуалу.

За останнє десятиріччя цінний вклад внесено у вивчення історії та культури населення мезолітичної епохи. Відкрито і розкопано, зокрема, багато стоянок цієї доби, виявлено нові матеріали для датування і періодизації пам'яток, зроблено ряд спроб щодо їх культурно-територіального членування. В цьому зв'язку необхідно сказати насамперед про відкриття цілого пласта ранньомезолітичної культури в Подністров'ї, де О. П. Чернишом розкопано понад десять ранньомезолітичних стоянок. На його думку, вони належать до чотирьох етапів — молодоського, оселівського, атацького і фрумушіцького²². Значну кількість нових мезо-

¹⁹ Гладких М. І. Різні прояви пізньопалеолітичної культури в Середньому Подніпров'ї.— Укр. іст. журн., 1971, № 10; Гладких М. І. Два способа подсчета индексов сходства палеолитического каменного инвентаря.— Тез. пленар. и секц. докл. XV Науч. конф. Ин-та археологии АН УССР, 1972. Одесса.

²⁰ Бибилов С. Н. Некоторые аспекты палеоэкономического моделирования палеолита.— СА, 1969, № 4, с. 5—22; Бибилов С. Н. Плотность населения..., с. 11—22; Бибилов С. М. Новые у вивченні пайдавішніх форм музично-хореографічних мистецтв.— Вісн. АН УРСР, 1974, № 9, с. 43—55.

²¹ Бибилов С. Н. Плотность населения..., с. 11.

²² Черниш О. П. Стародавнє населення Подністров'я в добу мезоліту. К., 1975.

літичних місцезнаходжень виявлено також М. М. Клапчуком Л. Г. Мацкевим у Прикарпатті та на Верхньому Подністров'ї.

Протягом останніх 10—12 років щоліта здійснюються розвідки і розкопки мезолітичних пам'яток у Північному Причорномор'ї, де експедицією під керівництвом В. М. Станко виявлено нові стоянки: Царинка, Мирони, Шепитьків яр на Кодимі, Казанка, Бубинка на Інгулі та багато інших. Ряд пам'яток мезолітичної епохи, в тому числі стоянки кукрецького типу (Трапівка), відкрито С. О. Дворяниновим на Ізмаїльщині та В. І. Красковським поблизу Одеси (Карпівка). Добре збережені нові місцезнаходження цієї культури досліджувалися також на Південному Бузі, серед них Абузова балка (Т. Максимюк) і Кінешпіль (В. І. Хоменко). В процесі багаторічних розкопок В. М. Станко майже повністю розкрив на широкій площі стоянку мезолітичної епохи поблизу с. Мирне на Одещині.

В результаті польових досліджень не лише значно поповнилися дані про пізньомезолітичну гребениківську культуру, а й стало можливим говорити про поширення в Північному Причорномор'ї особливої групи пам'яток, яка є своєрідним локальним варіантом кукрецької культури, відомої в степовій частині Криму на Надазов'ї. Проте поки що мало, на жаль, джерел, пов'язаних з ранньомезолітичними пам'ятками Північного Причорномор'я, зокрема білоріського і анетівського²³ типів.

Кілька років тому експедиція ІА АН УРСР під керівництвом Д. Я. Телегіна розпочала систематичні розкопки мезолітичної стоянки Ігрень 8 у Надпоріжжі. Виявлено залишки шести землянок, де зібрано численний речовий матеріал, та проведено цікаві стратиграфічні спостереження. Виділяються округлі й трохи видовжені та овальні в плані житла, опущені на 0,9—1 м в материк. Вони мали, певно, конічний дах та були перекриті очеретом. Важливо підкреслити, що у комплексі крем'яних виробів відсутні геометричні мікроліти і паявні окремі вкладиші кукрецького типу. Апаліз черепашок із заповненням землянки методом С₁₄ показав її вік: 6910±470 р. до н. е. Зіставлення матеріалів Ігреньської стоянки з відомими в Подніпров'ї комплексами (зокрема, з о. Кізелевого, В. Андрусівки) свідчить про поширення в Надпоріжжі, як і в Причорномор'ї, значних кукрецьких впливів.

В процесі розвідок Д. С. Цвєйбель, І. П. Післарія, О. А. Фейнвейц, О. Ф. Гореліка та інших стали відомими по суті перші мезолітичні стоянки в Донбасі — Крем'яна Гора, Моспіне, Тепла та ін. Матеріали їх дають підставу твердити, що мезоліт Донбасу повністю входить до смуги мікролітичних культур південної степової частини України. Під час розвідки М. І. Тарасенко поблизу хутора Рогалик виявлено ще одну нову стоянку, частково розкопану автором відкриття і Д. Я. Телегіним. Належить вона до ранніх етапів мезоліту і має важливе значення для розуміння шляхів розвитку ранньомезолітичної культури осокорівсько-рогалицького типу.

Після значної перерви відновилися роботи по вивченню мезоліту Криму. В Південно-Західному Криму в результаті розвідок Ю. Г. Колосова, Д. Я. Телегіна, Л. Л. Залізняка, В. О. Степаненка виявлено нові мезолітичні місцезнаходження. Експедицією розкопано стоянку Ласпі 7, що являє собою скупчення черепашок в затоці р. Ласпі. Комплекс крем'яних і кістяних виробів цієї пам'ятки повністю відноситься до мурзак-кобинського етапу мезолітичної культури Гірського Криму. Для вивчення абсолютного віку стоянки Ласпі 7 одержано перші радіокарбонні дати (5670±230; 6080±190 рр. до н. е.). Цікавими й важливими були наслідки перевірочних робіт на стоянці Кукрек, де підтверджено наявність двох мезолітичних горизонтів — нижнього, власне кукре-

²³ Станко В. Н. Типы памятников и локальные культуры в мезолите Северного Причерноморья. — МИА, 1972, № 185.

цького, і верхнього—мурзак-кобинського, що характеризує мезолітичний вік кукрецької культури взагалі.

Активізувалися роботи і по вивченню мезоліту Київського Подніпров'я та Волині. Зокрема, А. П. Савчук майже повністю обстежив з цією метою долину р. Трубіж, Л. П. Залізник — басейн річок Ірпінь, Здвиж, Тетерев, Стугна. Такі самі обстеження проведені В. К. П'ясецьким по течії річок Уборть, Уж, Ірша. В результаті виявлено кілька десятків нових пам'яток, на деяких з цих ведуться стаціонарні розкопки. В долині р. Здвиж, наприклад, на значній площі розкопано стоянки Рудий Острів, Рудню, Лазарівку, в долині Тетерева—стоянку Тетерів 6.

В результаті цих робіт з'ясувалося, зокрема, що в Київському Подніпров'ї й на Східній Волині, крім відомих тут раніше матеріалів дніпро-прип'ятської мезолітичної культури, розвивалися також пам'ятки кудлаївського типу²⁴.

Щоб завершити огляд основних досягнень в галузі вивчення мезоліту, варто згадати досить результативні розкопки, проведені Р. Т. Грибовичем поблизу озера Нобель на Ровенщині. Вони підтвердили думку про наявність в західних районах Волині особливого нобельського варіанта свідерської мезолітичної культури.

На основі широких досліджень мезоліту України стало можливим розглядати ці матеріали на фоні та в тісному зв'язку з пам'ятками суміжних територій, зокрема Подоння, Волго-Окського басейну, території БРСР, Польщі, Чехословаччини, Румунії та ін. Мезоліт України, таким чином, виступає як невід'ємна складова частина мезолітичної культури Європи взагалі. Як і в центральних та північних районах Європи, на Україні намічаються значні відмінності між пам'ятками південніших степових районів і північних лісових. З певною підставою можна говорити про наявність тут двох окремих смуг або культурних зон — південної мікролітичної і північної мікро-макролітичної. Перша охоплює Північне Причорномор'я, Крим, Подніпров'я і Надазов'я, друга— долину середньої течії Сіверського Дінця, Сейм, Десну, Сож і західні області Волині. Звичайно, якоїсь сталої межі між цими зонами не існувало. Мікролітичні пам'ятки сягали далеко на північ, зокрема по Дніпру, а по долині Сіверського Дінця, навпаки, помічається значне проникнення на південь стоянок, в інвентарі яких важливу роль відіграють макролітичні форми.

На підставі вивчення видо-типологічного складу крем'яних знахідок, стратиграфічних спостережень, умов залягання культурного шару стоянок, складу фауни, а також з урахуванням даних визначення віку методами точних і природничих наук встановлюються абсолютний вік мезолітичних культур України та їх періодизація. Більш-менш певно можна тепер говорити про наявність двох основних періодів у розвитку мезоліту України: раннього (X—VIII тисячоліття н. е.) і пізнього (VII—VI—V тисячоліття до н. е.).

В ранньому мезоліті на півдні України розвивалися пам'ятки білольського типу і шан-кобинського етапу гірськокримської мезолітичної культури. Вони разом з пам'ятками романелло-азільського типу в Румунії та натуфійськими стоянками Переднього Сходу становлять своєрідну культурно-територіальну область. На Подніпров'ї та в Донбасі в цей час існували осокорівсько-рогалицькі пам'ятки, генетичні зв'язки яких слід, очевидно, шукати в пізньопаліолітичних стоянках боршевського типу. Ранньомезолітичним часом датуються також і відомі могильники волосько-васпільського типу в Надпоріжжі.

²⁴ Залізник Л. Л. Пам'ятки Таценки—Кудлаївка.— Археологія, 1976, 20.

Особливе місце належить ранньомезолітичній стоянці Анетівка на Південному Бузі, матеріальна культура якої в генетичному плані тяжіє, напевно, до пізньооріньякських пам'яток типу Кремс-Дюфор²⁵.

В пізньому мезоліті названі вище культури змінюються гребениківською культурою в Причорномор'ї, мурзак-кобинськими пам'ятками в гірській частині Криму, кукрецькими в Степовому Криму та Надазов'ї. Останні поширюються і далеко на північ, до Подніпров'я (Ігренъ 8, о. Кізлевий, В. Андрусівка), та в Північному Причорномор'ї (Абузова балка, Кінецьпіль, Трапівка). У Донбасі в пізньому мезоліті складається, очевидно, окрема група пам'яток типу Моспіне.

В питанні культурно-територіального членування мезолітичних пам'яток північних районів України зроблено значно менше, ніж на півдні республіки. Досить чітко тут виділено оселівську групу (Молодове, Оселівка, Атаки, Кормань та ін.) на Середньому Дністрі та пам'ятки нобельського типу в західних областях Волині. Оселівські стоянки, що склалися, мабуть, на місцевій пізньопалеолітичній основі, розвивалися, як і окремі ранньомезолітичні пам'ятки Чехословаччини і Румунії (Скауна), під значними впливами свідерської культури Польщі. Пам'ятки нобельського типу (Нобель, Корост та ін.) є своєрідним південно-східним варіантом пізньосвідерської культури. Аналогічні їм культури мали, очевидно, поширення також в Гомельському Подніпров'ї, на Сожі і Середній Десні (Смячка 14). Ранньомезолітичні стоянки цієї території, на жаль, вивчені ще дуже слабо.

У пізньому мезоліті України в Київському Подніпров'ї і на Східній Волині розвивалася дніпро-прип'ятська мезолітична культура, що якоюсь мірою споріднена з матеріалами так званого віслянського циклу Польщі (яславіцька культура у с. Козловське). В долині Сіверського Дінця пізньомезолітичним стоянкам властивий мікро-макролітичний інвентар. В Київському Подніпров'ї макролітичні форми, однак, трапляються досить рідко. На Середній Десні в пізньомезолітичний час були поширені пам'ятки кудлаївського типу, що проникали й у долину Дніпра.

Запропонована тут схема культурно-територіального членування ранньо- і пізньомезолітичних пам'яток України має лише попередній характер. Одним з найголовніших завдань дослідників мезоліту України є далі уточнення меж поширення окремих груп і культур, розробка їх хронології і періодизації, вивчення складу матеріальної культури, заняття населення, соціального устрою. На даному етапі, здається, особливо увагу необхідно звернути на дослідження пам'яток басейну Десни, долини Сіверського Дінця, Надазов'я та інших районів республіки. Потребує розробки питання ранньомезолітичних культурних груп, зокрема білоліського, анетівського, нобельського типів, та ін.

В галузі вивчення історії і культури населення неолітичної епохи на Україні за останні десятиріччя помітні значні зрушення і прогрес. В цьому зв'язку досить сказати, що переважну більшість поширених неолітичних культур відкрито уже у післявоєнні роки. Збагатилися й матеріали, пов'язані з культурами, що були відомі на цій території раніше. Більшості основних культур неоліту України присвячені окремі монографічні дослідження²⁶. Фахівцями в цій галузі (В. М. Даниленко, К. К. Черниш, В. І. Непріна, Д. Я. Телегін) визначено межі поширення неолітичних пам'яток, склад матеріальної культури, хронологічні рамки тощо. Важливу роль у розумінні історії неолітичних племен ві-

²⁵ Kozłowski J. K., Kozłowski S. K. Pradzieje Europy od XI do IV tys. p. n. e. Warszawa, 1975.

²⁶ Пасек Т. С., Черныш Е. К. Памятники культуры линейно-леп토чной керамики на территории СССР.—САИ, 1963, Б1—11; Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. К., 1968; Даниленко В. Н. Неолит України. К., 1969; Непріна В. І. Неолит ямочно-гребенчатой керамики України. К., 1976.

діграють виявлені й досліджені на Україні могильники маріупольсько-нікольського типу, яких тут налічується близько 20.

Слід, однак, відзначити деяке скорочення останнім часом робіт по вивченню неоліту України. Вони проводились лише епізодично на окремих територіях. Так можна вказати нові розкопки на півночі України, зокрема поблизу хутора Гришівка на Середній Десні, де С. С. Березанській вдалося виявити багатоярусне поселення, в нижніх шарах якого залягали матеріали дніпро-донецького типу, а у верхніх — культури ямково-гребінчастої кераміки²⁷. Дослідження у Гришівці підтвердили зроблені раніше висновки, що ранні дніпро-донецькі пам'ятки передували стоянкам ямково-гребінчастої кераміки України.

Плідними були й дослідження В. І. Непріної на поселенні Лизогубівці на Сеймі, де виявлено кілька культурних горизонтів. В нижньому залягали матеріали, на підставі яких В. І. Непріна пропонує виділення окремого лизогубівського типу пам'яток. Верхній горизонт цієї стоянки представлено зпахідками ямково-гребінчастої кераміки²⁸.

Деякі нові дані для розуміння пізнього етапу дніпро-донецької культури дали розкопки поселення Засухи на Орелі (Д. Я. Телегін, І. В. Кравць). На основі зібраних тут матеріалів доцільно переглянути концепцію про повну зміну в Лісостеповому Лівобережжі України (початок III тисячоліття до н. е.) дніпро-донецького населення середньостогівськими племенами²⁹. Виявляється, що на Лівобережжі (ріки Орель, Сіверський Донець, Сула) поряд з пам'ятками середньостогівського типу існували поселення третього етапу дніпро-донецької культури типу Засухи або другої керамічної групи Олександрії на Осколі.

Експедицією Дніпро-Донбас в долині р. Орель поблизу с. Йосипівка досліджено новий неолітичний могильник надпорізького типу, для датування якого одержано перші визначення віку методом C_{14} (3994 ± 420 ; 4125 ± 125 р. до н. е.).

Після значної перерви поживалися роботи у Закарпатті, де В. С. Титов і М. Ф. Потушняк за останні роки обстежили і розкопали ряд неолітичних стоянок, що належать до трьох основних культур східної групи — лінійно-стрічкової кераміки, буковогорської та потиської³⁰.

Одним з першочергових завдань у вивченні неоліту України є монографічне опрацювання матеріалів сурської культури, неоліту Криму і Закарпаття. Мало ще даних і про неоліт Волині, особливо західних районів. Потребує дальшої розробки проблема пам'яток типу Струмеля—Гастятинна на півночі України тощо.

Підсумовуючи результати досліджень у галузі історії і культури населення кам'яного віку України, слід відмітити інтенсивніше вивчення ранніх етапів палеолітичної епохи і мезолітичних пам'яток. За останнє десятиріччя, однак, дещо зменшився темп нагромадження матеріалів пізньопалеолітичного і неолітичного часу та їх осмислення.

Розвиток цих досліджень є невідкладним завданням, що стоїть перед колективом фахівців республіки.

²⁷ Березанская С. С. Неолитическая стоянка у хутора Гришівка на Средней Десне.— СЛ, 1975, № 2.

²⁸ Непріна В. И., Беляев А. С. Поселение и могильник новой неолитической культуры на Северной Украине.— СЛ, 1972, № 2.

²⁹ Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура, с. 109.

³⁰ Потушняк М. Ф. Питання хронології та культурної належності пам'яток неоліту та неоліту Закарпаття.— У кн.: Дослідження стародавньої історії Закарпаття. Ужгород, 1972, с. 76—96.

Изучение каменного века на Украине (Некоторые итоги и задачи)

Резюме

За последнее десятилетие (1967—1977 гг.) больших успехов добились украинские палеолитоведы. Особенно следует отметить замечательные открытия в двух районах Украины — в Крыму и Закарпатье, где были обнаружены многослойные стратифицированные памятники раннего палеолита. Геологические и стратиграфические данные, комплексы богатых и разнообразных материалов из культурных слоев этих стоянок дают возможность создания единой для территории Украины культурно-хронологической колонки эпохи палеолита начиная с древнейшего времени. Открыты и позднпалеолитические памятники в разных областях республики. Накопление значительного археологического материала позволило глубже осветить материальное производство и духовную культуру кроманьонцев. Получены новые данные о позднпалеолитических жилищах и поселениях, их особенностях в строительных приемах и элементах архитектуры.

Возросло за истекшее десятилетие количество обнаруженных и исследованных памятников эпохи мезолита, что позволяет наметить общую схему их культурно-территориального членения и периодизацию. В частности, мезолитические памятники Украины по составу инвентаря делятся на две культурно-территориальные зоны: южную, степную, или азово-черноморскую, с микролитическими изделиями и северную, или полесско-лесостепную, с микро-макролитическими изделиями. В пределах этих зон известны памятники и мезолитические культуры двух основных периодов — раннего и позднего.

По данным датирования методами точных и естественных наук, начало мезолита Украины в целом относится к X тысячелетию до н. э. На юге эта эпоха заканчивается в середине VI, а на севере республики, видимо, в середине V тысячелетия до н. э.

Исследование новых поселений неолитического времени на Левобережье Украины привело к пересмотру некоторых концепций относительно смены населения в этом районе или переходе от среднего к позднему этапу днепро-донецкой культуры, где в позднеолитическое время имели распространение памятники типа Засухи. Раскопками на Сейме подтверждено хронологическое взаимоотношение памятников днепро-донецкого типа и культуры ямочно-гребенчатой керамики (первые были более древними). В результате разведок на Волыни и в Подолии обнаружен ряд новых поселений культуры линейно-лепточной керамики, число которых за последние десять лет почти удвоилось. Граница распространения их отодвинута до восточных пределов Житомирской области.

Итогом всех исследований было появление ряда теоретических статей и монографий, которых опубликовано значительно больше, чем в предыдущее десятилетие.

О. І. ТЕРЕНОЖКІН

Проблема скіфської культури в радянській археології

Серед скіфознавчих проблем, що розроблялися у вітчизняній науці, найбільшу увагу дослідників було зосереджено на питаннях скіфської культури, її складу, еволюції, поширення й особливо генезису. Такий заго-стрений інтерес до вивчення названих питань пояснюється тим, що від того чи іншого їх вирішення залежить і правильне розуміння всіх інших аспектів скіфознавства, зокрема етнічної належності населення Скіфії, її географії, етнографії, соціально-економічного ладу тощо.

Розробка проблеми скіфської культури викликала великі розходження серед її дослідників в радянській археології і разом з тим багаторічну, іноді гостру, дискусію, що мала принципове значення для висвітлення стародавньої історії нашої країни. Про значення цієї проблеми найвиразніше свідчить те, що її обговорення в різних аспектах стало основним змістом проведених трьох всесоюзних конференцій, присвячених скіфо-сарматській археології.

Як відомо, раніше за інших на питання скіфської культури в широкому історико-культурному плані звернув увагу О. А. Спіцин, який, спираючися переважно на місцеві археологічні матеріали, ще в перші роки